

АНТИЧНА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ «ТЕОРІЇ ЕПОХ» В. ПЕТРОВА

У статті розглянута «теорія епох» В. Петрова та її верифікація на матеріалі давньої історії України. Особливу увагу приділено «античній добі» й її ролі в україногенезі. Концепція вченого розглядається в контексті розвитку історичної науки ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: Віктор Петров, «теорія епох», «антична епоха», зарубинецька та черняхівська археологічні культури.

В статті освещена «теория эпох» В. Петрова и ее верификация на материале древней истории Украины. Отдельное внимание уделяется «античной эпохе» и ее роли в украиногенезе. Концепция ученого рассматривается в контексте развития исторической мысли ХХ – начала ХХІ в.

Ключевые слова: Виктор Петров, «теория эпох», «античная эпоха», зарубинецкая и черняховская археологические культуры.

In the article are described «the eras theory» of V. Petrov and its verification based on the material of Ancient history of Ukraine. A special attention is given to the «classical age» and its role in ukrainogenesis. The concept of the scientist is considered in the context of historical thought of ХХ - beginning of ХХІ centuries.

Key words: Victor Petrov, «the eras theory», «classical age», Zarubintsy and Cherniakhov archaeological culture.

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер та ін. 22(10).10.1894-08.06.1969) – видатний представник української гуманітарної думки ХХ ст. (літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, письменник). Визнаний як науковець та письменник у 1920-1930-ті рр. В. Петров згодом був надовго «вилучений» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна творча спадщина забута. На сьогодні в українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник, філософ та радянський розвідник. Про нього не написано узагальнюючої монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і, навіть, залишаються не вивченими її окремі сюжети. Отже, предметом цієї розвідки є діяльність В. Петрова як дослідника «античної епохи» та визначення науковцем її місця в історії України.

У 1940-х рр. В. Петров став автором своєї концепції історичного процесу – «теорія епох». У низці статей В. Петров виклав основні положення своєї історіософії. Концепція В. Петрова знаходилася в інтелектуальному контексті ідей О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, М. Бердяєва, Ф. Шміта, Д. Чижевського, екзистенціалістів і М. Фуко [1, с. 325-351; 2, 144-145; 3; 4, с. 226-227, 262, 267, 325; 5, с. 42].

В. Петров спростовував принцип безперервності історії. Основним стрижнем його теорії стали

«дискретність часу», «ізолюваність окремих епох» та зв'язок між ними за принципом заперечення й відмови від ідеї розвитку. На думку В. Петрова, історичний процес не становить собою безперервного потоку буття, а «розчленовується на певні градації часу» [6, с. 7].

«Епоха» у В. Петрова – самодостатній і закритий у собі рамками панівної ідеології «відтинок часу» [2, с. 323-329]. Вчений не подав чіткого визначення цього поняття, але з контексту його праць випливає, що епоха – це певна складова історичного процесу, що усвідомлюється як структурна цілісність, для якої характерно: наявність панівної ідеології, сталого співвідношення певних, взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів та культурних феноменів. Кожній епосі притаманна своя спільність, що відмінна від спільності іншої епохи. Історія – процес буття та «зміни відмінних самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протистоячи одна одній». Дослідник намагався дати пояснення тому, як одна епоха перетворюється на іншу. На його думку, зміна епох виникає внаслідок функції «переборювання», «протиставлення», перевтілювання епохи у свою протилежність, а не в аспекті часу. Він навіть вказує на «закони зміни епох» [7, с. 20, 26].

Отже, історичний процес, за В. Петровим, є послідовною зміною епох, у межах яких відбуваються притаманні лише їм процеси. Кожна

епоха у своїй окремішності є замкненою в собі. Зміна епох відбувається внаслідок заперечення, історичним виміром якого є зміна, розрив, рух. У своєму баченні історичного процесу вчений звернув увагу не лише на такі категорії, як розвиток та сталість, а й на регрес і нестабільність [7, с. 25]. На противагу лінійним, еволюціоністським концепціям, В. Петров висунув свою. Згідно з нею історія розвивається не еволюційним шляхом, не за висхідною, а завдяки зміщенню, розриву, зламу між епохами – історичний процес є дискретним.

В. Петров, проголошуючи дискретність історичного буття, відмовляючись від ідеї постійного прогресу, заперечував творчу самодостатність часу. Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості у порівнянні з попередньою [8, с. 40].

В. Петров вважав, що історія як наука, повинна висвітлювати зміни епох, проте метою історика не є пошук остаточної правди про людину, яку розкривають тільки міфологія та теологія. Метою історії є «з'ясування методології зміни епох», або «як дана епоха перетворюється на іншу» [6, с. 9]. Таким чином, на думку вченого, основною одиницею історичного процесу, яку повинен вивчати історик, є «епоха».

В. Петров, займаючись питаннями слов'янського і українського етногенезу, в 1940-х рр. почав розробку оригінальної концепції історії України, яка була викладена в його праці «Походження українського народу». Значно пізніше, в роботі «Етногенез слов'ян» (1972), В. Петров у розширеному вигляді виклав своє бачення історії України [9]. На його думку, історія України є дискретною, у ній присутні «злами» між епохами. Дослідник виділив у давній історії України чотири епохи: трипільська, післятрипільська, скіфська, антична [9, с. 38].

Особливого значення у історії України та формуванні української етнографічної культури В. Петров надавав античній епосі, в якій він виділяв два періоди: зарубинецький та черняхівський. Отже, на зміну скіфській епосі приходять антична. В. Петров зазначав, що без чіткого уявлення про злам, який відокремлює скіфську добу від зарубинецької, неможливо збагнути зміст історичного процесу «незалежно від того, чи ми будемо посилатись на міграцію, чи ні». Питання міграцій для вченого, по суті, не є основним. Основне – це епоха та злами.

В. Петров зауважував, що нова доба ліквідує соціально-господарське, майново-станове розмежування власників величезних стад і безхудоної бідноти, скотарів та хліборобів, кочовиків та осілих. Звідси випливають зміни територіальної структури Східної Європи – спільність скіфських часів від Дону до Дунаю розчленовується на кілька областей. Відмирає перегінне скотарство з його зонально-сезонним випасом худоби. Більше немає великих стад, які потребують оборони та зимівників. Тепер вже не потрібні збройні дружини. Припиняють своє існування могутні скіфські городища. Докорінно змінюється структура госпо-

дарства. Воно стає приселищним та присадибним. Селища розташовуються на відрогах крутих берегів річок. Кожна община обороняє себе сама. Селищна община становить нерозчленовану цілість без того станово-майнового розчленування, яке становило властиву ознаку суспільного ладу скіфських часів. «Усе це в свою чергу не могло не позначитися на процесах мовного розвитку місцевої людності Наддніпров'я», – писав В. Петров [9, с. 209].

На думку вченого, у скіфську добу мова скіфів-борисфенітів демонструє близькі зв'язки з прабалтійськими мовами лісової зони Східної Європи. На зарубинецькому ж етапі ця близькість слабшає, поступово втрачає своє давнє балто-іранське забарвлення, позбавляється архаїзму та модернізується в бік «слов'янськості» [9, с. 210].

Проте, В. Петров не намагався спростувати вирішення складних етноісторичних проблем: «Замість того, щоб не знаходячи належної, історично виправданої відповіді, назвати зарубинецьке населення Наддніпров'я слов'янами і вважати тим самим проблему етногонії розв'язаною, краще і переконливіше вказати на послідовність в зміні епох. Немає сумніву, що формування обласних територій в зарубинецький період повинно було позначитись на глотогонічному процесі, спричинитися до розмежування племінних діалектів, призвести до діалектного поріднення суміжних районів» [9, с. 211].

Дослідники зарубинецької культури Ю. Кухаренко, Є. Максимов, К. Каспарова, Л. Поболь та ін., хоча й мають певні розбіжності у тлумаченні її етнічного складу, але єдині в тому, що «зарубинецька культура стала важливою віхою в процесі формування та розвитку давньослов'янського етносу» [10, с. 25-26].

На зміну зарубинецькій приходять черняхівська культура, яка принесла з собою нові зміни. Зникла часткова територіально-племінна розмежованість, властива для зарубинецької епохи. В. Петров в «Етногенезі слов'ян» визнає поліетнічний чи, точніше, надетнічний характер черняхівської культури. Утім вчений схилився до думки, що основними її творцями були предки слов'ян і зауважував, що мова черняхівців вже мала явні ознаки слов'янськості. В. Петров вважав, що на відміну від латинізованих етнічних спільнот Європи, які були завойовані Римом, народи на півночі та сході від лімесу не втратили своїх етнічних ознак. У завзятій збройній боротьбі, тривалих війнах із Римом вони зберегли свою народність, захистили свою недоторканість, незалежність суспільний устрій, мову. Дослідник вважав, зарубинецьку та черняхівську культури своєрідним варіантом античної цивілізації, близьким до елліністичних культур [9, с. 212-213].

В. Петров першим серед науковців відзначив та обґрунтував значення античної доби та цивілізації для давнього населення України, висвітливши лісо-степові археологічні культури як варіанти античної [11]. Отже, науковець розглядав зарубинецьку та

черняхівську культури, як модифікації античної культури, щось на зразок елліністичних культур. В. Петров вважав, що на північ від Ольвії та інших античних центрів Північного Причорномор'я з середини I тис. до н. е. утворюється «варварський» варіант античної культури, яку він пов'язує з розвитком тубільної людності. Тобто, населення України було не просто об'єктом впливу античної цивілізації, а сприйнявши надбання античності створило власну оригінальну культуру [7, с. 57].

З точки зору В. Петрова, поступово скіфська доба, ознакою якої був скотар-вершник, відходить у минуле. Номад стає господарчим, політичним та соціальним пережитком. З мірою втягнення Наддніпров'я в орбіту античного світу, інтенсифікації процесу еллінізації тубільного населення зменшувалося значення скотарства, сезонного кочівництва, городищ як локальних центрів вершницької верхівки, війни й грабінництва, як безпосереднього джерела її збагачення. «Не можна одночасно крамарювати і воювати. Вершник-скотар із номада перетворюється в експортера збіжжя. Замість кочувати з великими стадами худоби в зеленотравних степах Причорномор'я, Передуралля і Заураля, він сидить за столиком таверни в Ольвії або Херсонесі. Його цікавлять відомості, привезені матросами про коливання біржових цін на збіжжя в Олександрії або Родосі. Смак вина примушує забути його про смак степового кумису», – писав історик [7, с. 61]. В. Петров яскраво й навіть художньо змальовує ці процеси в науковому творі. До речі, вперше ці думки були ним висловлені ще в 1942 р. на сторінках «Українського засіву» в уривках із роману «Без ґрунту» та статті «Готи на Україні та культура полів поховань» [12; 13; 14].

В. Петров, вважав, що скотарська верхівка не виявила достатньої гнучкості, щоб у змінених умовах опанувати новим процесом та зберігати свою колишню економічну могутність, а також утримувати політичну владу над масами, як за попередньої доби, коли хліборобство було лише незначним додатком до скотарства. У післяскіфський час станові відмінності нівелюються, а в перші століття нашої ери відбувається становлення нової системи влади, народжується нова еліта, верхівка суспільств, яка не має нічого спільного з попередньою, «виростаючи з кадрів» хліборобських громад [7, с. 62].

Недостатня дослідженість археологічних пам'яток, на думку В. Петрова, привела науковців до того, що Україна вважалась пустелею. «Позбавлену населення країну історики трактували як місце тимчасового перебування народів, що рухались з півночі на південь, з Балтики в Причорномор'я або зі Сходу на Захід, з Середньої Азії на Балкани», – писав науковець. Він критично ставився до концепцій тих учених, що розглядали територію України «як здобич» випадкових переселенців, що тут довго не затримувались на шляхах своїх переселень [7, с. 70-71].

Натомість В. Петров малює зовсім інший образ України в черняхівський час. Так, територія України

від Нижнього Подунав'я до лівобережжя Дніпра (лісостепової, частково лісової та степової смуги) в цей час була щільно заселена носіями високорозвиненої матеріальної культури з явно вираженими рисами універсалізму (незважаючи на місцеві варіанти). Цей універсалізм черняхівської культури дослідник пов'язує, в першу чергу, з нівеляційними впливами Середземноморського культурного світу, а не Риму. В. Петров виступає проти твердження науковців, що визначають період I-V ст. в історії України, як «добу римських впливів». На його думку, не Рим був ініціатором нівеляції й не він був «монопольним чинником» цього процесу. Вчений вперше в українській науці висловлює цікаву думку про те, що черняхівська культура, будучи генетично пов'язаною з зарубинецькою, яка вже несла на собі ознаки певної універсалізації, була за своєю суттю близькою до елліністичних культур. Таким чином, дослідник підсумовує: «Там, де говорили про Рим, можливо, слід було б говорити про елліністичний світ» [7, с. 74-75]. В. Петров вважав черняхівську культуру найбільшим досягненням у розвитку матеріальної культури Подніпров'я та сумісних із нею територій за пізньоантичних часів [15, с. 8].

У своїх міркуваннях із приводу універсалізму черняхівської культури, В. Петров не заперечує й римських впливів. Утім, черняхівська культура – продукт діяння нівеляційних тенденцій, які виявилися в середині варварського суспільства, почавши діяти ще за попереднього періоду: «Римляни продовжували те, що вже мало місце перед їх появою в Північному Причорномор'ї, але вони (в II-III ст. по Різді) внесли в свою акцію ті елементи мілітарного гноблення, примусової романізації, чого на попередньому етапі, й відноснах з еллінами, слід думати, не було» [7, с. 76-77].

В. Петров не погоджувався з готською концепцією походження черняхівської культури, чимало прихильників якої було серед німецьких, польських, чеських та частини радянських учених (згодом, у пострадянський час, ця концепція розвивалася й російськими та українськими дослідниками). На думку В. Петрова, готи не могли принести з собою на Україну цю культуру. Адже вона стояла на значно вищому рівні матеріального розвитку, ніж культура властива готам, гепідам та іншим германським племенам. Також історик вказував й на величезну територію, заселену племенами черняхівців, що не відповідає історичним даним про готів. Утім він не заперечував ролі готів у тих процесах, що відбувалися на теренах України в перші століття нової ери. Він навіть припускав, що готи могли вплинути на розповсюдження черняхівських культурних норм [7, с. 79-80].

Подальший розвиток археології продемонстрував правоту В. Петрова в багатьох питаннях, щодо черняхівської культури. Так, наприклад, відкриття на Волині пам'яток вельбарської культури, пов'язаних із готами, підірвало концепцію суто готської належності черняхівських старожитностей [10, с. 48]. На сьогодні більшість дослідників визнає

поліетнічний (надетнічний) характер черняхівської культури.

В. Петров вважав, що кому б етнічно не належала черняхівська культура, вона мала місцеве коріння й принесеною зовні не була. Також він висловив цікаву думку про те, що саме в другий період античної доби Україна консолідується в територіальних межах, які згодом стануть етнографічною територією українського народу [7, с. 82]. Ця думка певною мірою суголосна з точкою зору М. Грушевського, який пов'язував початки історії українського народу з тими ж часами (від антив).

Український археолог та історик Н. Кравченко (учениця В. Петрова), розвиваючи ідеї вченого про впливи епохи/цивілізаційного центру на характер культури місцевого населення, відмічала, що «...черняхівська культура за своєю природою була явищем іншого порядку, ніж культури, котрі їй передували або її оточували. Її високий технологічний рівень, орієнтація на передову технологію та організацію виробництва, а також надетнічний характер дозволяють визначити велику область розповсюдження черняхівської культури як своєрідну цивілізацію» [11, с. 192-193; 16].

Думки В. Петрова знаходять підтримку та продовження й в працях сучасних дослідників. Так, Л. Залізник вважає, що у Східній Європі впливи «греко-римської цивілізації» поширювалися через античні колонії Північного Надчорномор'я головним чином у межах України. Тому етноісторичний розвиток території України випереджав більш віддалені від античних центрів регіони Східної Європи і наближався до темпів історичного розвитку країн Західної та Центральної Європи, що розвивалися під потужним впливом «античної греко-римської цивілізації» [17, с. 204].

Згідно з концепцією В. Петрова, антична доба закінчується в IV-V ст., а слов'янська починається в V-VI ст. Між двома епохами стався розрив – «злам», «криза», «катастрофа». Зникнення культури черняхівського типу, на думку вченого, «слід вважати вирішальним в історії України» I тис. н. е. Антична культура загинула й її заступила зовсім інша, що різко відрізняється від неї [7, с. 84-85].

На думку В. Петрова, злам, що відбувся близько середини I тис. позначився на всіх характерних ознаках черняхівської та наступних культур: топографії поселень, конструкції жител, складі інвентарю, типах металевих виробів, кераміки, прикрас, поховальних обрядів тощо [15, с. 8].

Причини занепаду античної епохи на території України вчений пов'язував із кризою Римської імперії другої половини IV ст. Більшість дослідників вважали, що черняхівська культура занепадала під ударом гунської навали 375 р. Утім, на думку В. Петрова, справа полягала не в обов'язку знищень та руйнацій, які завдали гунни, а в тому, що навала гунів припала на часи занепаду Риму, розпаду всієї системи зв'язків, що склалися в світі на попередньому хронологічному етапі в умовах світового панування Римської держави. Вторгнення гунів

було одним із наслідків, складових елементів кризи світового масштабу. Ця криза й визначила зміну епох. У першу чергу, В. Петров акцентував на розкладі старої системи зв'язків, що на попередньому етапі «привела до утворення черняхівської культури в Подніпров'ї-Подністров'ї» [15, с. 10-11].

Учений вважав, щоб подолати кризу й зробити крок уперед було потрібно кілька століть. Нову епоху В. Петров пов'язував із низкою культур й, у першу чергу, з празькою, на основі якої виникли пам'ятки типу Луки-Райковецької (VIII-X ст.). Окрема доба (VI-X ст.), на думку вченого, розмежовує «Черняхів та Київську Русь». Культура Київської Русі стала завершальною ланкою в процесі розвитку матеріальної культури післячерняхівських часів.

Також науковець зауважив на існуванні генетичного зв'язку між черняхівською культурою та наступною епохою. Проте, на відміну від багатьох дослідників, він не вважав черняхівців слов'янами. З його точки зору головна помилка всіх концепцій, щодо етнічної належності черняхівців полягає в тому, що етнос розглядається як стала, незмінна даність і етногенетичний процес тлумачився як поступальний розвиток по єдиній прямій. Він вказував, що етнічні утворення II-V ст. і наступної доби аж ніяк не тотожні. Спадкові зв'язки між ними здійснювалися через ґрунтовні зрушення, які в окремих областях призводили до суцільного знищення людності. Етногенетичний процес у II-V ст. відмінний від етногенезу в VI-VIII ст., коли на руїнах римського світу утворились нові народи, в тому числі й слов'яни. На думку В. Петрова в цей час етногенетичні процеси в Західній та Східній Європі були тотожними.

Учений у силу ще недостатньої дослідженості ранньослов'янських пам'яток у 1960-ті рр. не розглянув «післяантичну» або «слов'янську» епоху, завершальною ланкою якої стала Київська Русь. Утім, висновки, до яких прийшов учений, та його бачення історичних й етногенетичних процесів на теренах України не втратили своєї наукової ваги й сьогодні.

В. Петров вважав, що черняхівські традиції й, зокрема, гончарства збереглися до сучасності в етнографічній культурі українського народу, насамперед – етнографічний посуд Галичини та Волині. Також, дослідник знаходить аналогії посуду черняхівської культури та сучасній етнографічній кераміці Галичини та Волині в матеріалах XV ст., здобутих під час розкопок у Луцьку. Цей феномен він пояснює тим, що населення, винищене в басейні Донця та Дніпра, залишилось на території Волині й Галичини, зберігши ту саму культуру, яку «плекали наші далекі предки» в I-V ст. на всій території України [7, с. 85].

Таким чином, науковець робить важливий висновок, що етнографічна культура українського народу має за своє джерело античну культуру та бере свій початок від перших століть нової ери (матеріальна культура «черняхівського типу») [7, с. 85-86].

Ці думки В. Петрова, висловлені ним у 1940-1960-х рр., певною мірою відповідають гіпотезам сучасних вчених про етнокультурний розвиток на українських етнічних землях між Карпатами, Прип'яття та Київським Подніпров'ям, як і на землях інших великих європейських етносів, що знаходилися в зоні впливу Римської імперії. На думку Л. Залізняка, неповторний український етнокультурний комплекс, який містив у собі елементи багатьох стародавніх народів території України (починаючи з Трипілля), склався в V-VII ст. Дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів (празько-корчакська, пенківська та колочинська археологічні культури) до сучасних українців [17, с. 129, 204]. Для носіїв названих культур попередниками були зарубинецька, київська, черняхівська та пшеворська культури першої половини I тис., які, на думку багатьох сучасних учених, повністю або частково мають ознаки, що дозволяють ставити їх у підоснову слов'ян V-VII ст. [18, с. 393].

Концепція В. Петрова має непересічне значення для розуміння розвитку української історичної науки в XX ст. Науковець застосував на конкретному історичному матеріалі новий, самостійно розроб-

лений на основі його «теорії епох», методологічний підхід до вивчення історії, й, зокрема історії України. По суті, В. Петров створив нову модель/концепцію вивчення історії й, зокрема, давньої історії України, яка на свій час не мала аналогів в українській історіографії й знаходилася в контексті розвитку європейської наукової та філософської думки XX ст.

Україна та етнічна культура українців, на думку В. Петрова, генетично пов'язана з європейською цивілізацією, адже своїм корінням вона сягає античної доби та, судячи з усього, проживає всі ті епохи, що пережила Європа (античність, середньовіччя, новий час та сучасність). Український народ протягом століть зберігав надбання античності й доніс його, як складову власної етнографічної культури до сучасності. Думки про українську культуру, як повноправну та самодостатню частину європейської цивілізації, В. Петров також неодноразово висловлював на сторінках своїх літературознавчих, культурологічних, історіософських та інших публікацій у 1940-ті рр. Утім, за В. Петровим, між черняхівською епохою та добою історичного слов'янства пролягає глибокий вододіл. Злам був різким. На зламі двох епох припинила існування черняхівська культура та утворюється культура іншого типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агєсва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агєсва. – К.: Факт, 2006. – 432 с.
2. Андрєєв В. Український метанаратив: нелінійність та дискретність історії / В. Андрєєв // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. – С. 140–152.
3. Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) / Н. Мішеніна // Слово і час. – 2002. – № 11. – С. 26–32.
4. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К., 1999. – 447 с.
5. Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів / І. Фізер // Наукові записки. Філологія. – К., 1999. – С. 42–44.
6. Петров В. Історіософські етюди / В. Петров // МУР: зб. літературно-мистецької проблематики. – Мюнхен: Карлсфельд, 1946. – Зб. 2. – С. 7–19.
7. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 192 с.
8. Бер В. Наш час як він є: з приводу статті Нормана Казнса «The Saturday Review of Literature / В. Бер // Рідне слово: вісн. літератури, мистецтва і науки. – Мюнхен: Карлсфельд, 1946. – Чис. 8. – С. 28–40.
9. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика / В. Петров. – К., 1972. – 214 с.
10. Давня історія України: [гол. ред. П. П. Толочко]; Я. Є. Боровський, В. Д. Баран [та ін.]. – К.: Ін-т археології НАН України, 2000. – в 3 Т.: Слов'яно-руська доба – 2000. – 696 с.
11. Кравченко Н. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два методологических подхода / Н. Кравченко // Слов'янські культури в Європейській цивілізації: до 60-річчя д-ра іст. наук проф. Алексєєва Юрія Миколайовича / відп. ред. В. І. Наулко. – К.: КІСУ, 2001. – С. 165–197.
12. Петров В. Готи на Україні та культура полів поховань / В. Петров // Український засів. – Х., 1942. – Чис. 1. – С. 61–65.
13. Домонтович В. Без ґрунту / В. Домонтович // Український засів. – Х., 1942. – Чис. 2. – С. 30–57.
14. Домонтович В. Без ґрунту. Продовження / В. Домонтович // Український засів. – Х., 1943. – Чис. 4. – С. 49–71.
15. Петров В. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V-VII ст. н. е. / В. Петров // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 3–13.
16. Кравченко Н. М. Черняхівське поселення Обухів та його «київське» оточення: до вивчення характеру зв'язків між черняхівською та «традиційними» культурами римської доби / Н. М. Кравченко // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 37–43.
17. Залізняк Л. Українці: витоки та історичні долі / Л. Залізняк. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
18. Моця О. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О. Моця. – К.: Стародавній світ, 2011. – 640 с.

Рецензенти: **Котляр Ю. В.**, д.і.н., проф.;
Морозов А. Г., д.і.н., проф.

© Андрєєв В. М., 2012

Дата надходження статті до редколегії 15.12.2012 р.

АНДРЕЄВ Віталій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.